

SCHAKT VID VALBO KYRKA

Arkeologisk schaktövervakning

RAÄ 26:1-2 och 385
Valbo socken
Gävle kommun
Gästrikland
2013

Anders Altner, Katarina Eriksson och Bo Ulfhielm

SCHAKT VID VALBO KYRKA

Arkeologisk schaktövervakning

RAÄ 26:1-2 och 385

Valbo socken

Gävle kommun

Gästrikland

2013

Rapport 2013:13

Anders Altner

Katarina Eriksson

Bo Ulfhielm

Länsmuseet Gävleborgs rapportserie

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Du kan själv ladda hem rapporter i PDF-format från länsmuseets hemsida eller beställa kostnadsfritt i PDF-format inger.eriksson@xlm.se eller 026-65 56 42.

Rapporter (tryckta), böcker och mycket annat kan Du köpa/beställa i länsmuseets butik butik@xlm.se eller 026-65 56 35.

Utgivning och distribution:

Länsmuseet Gävleborg

Box 746, 801 28 Gävle

Tel 026-65 56 00

www.lansmuseetgavleborg.se

© Länsmuseet Gävleborg 2013

Omslagsbild: Ledningsschakt vid nordöstra hörnet av Valbo kyrka. Foto: Katarina Eriksson.

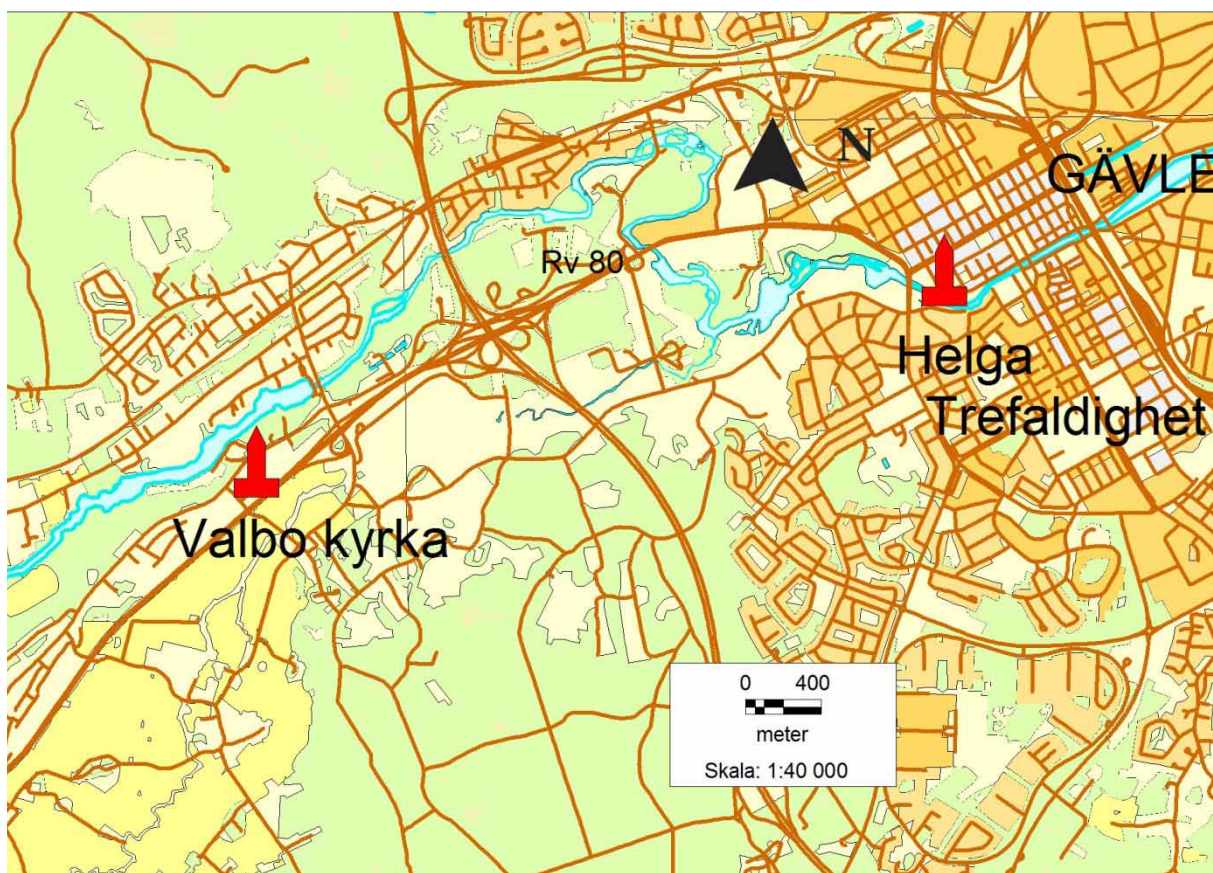
Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande MS2010/01366.

ISSN 0281-3181

Print: Länsmuseet Gävleborg

INNEHÅLL

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	5
Målsättning och metod.....	5
Topografi och fornlämningsmiljö.....	6
Kyrkplatsen.....	7
Valbo kyrka	7
Runstenen	9
Resultat	11
Referenser	14
Tryckta källor	14
Otryckta källor.....	14
Administrativa uppgifter.....	14

Figur 1. Valbo kyrkas belägenhet i förhållande till Gävle och Helga Trefaldighetskyrkan vilken tillhör staden. Valbo kyrka kan vara den äldsta i Gävleborgs län. Trefaldighetskyrkan uppfördes sannolikt omkring hundra år senare, då Gävleån grundats upp och den begynnande stadsbebyggelsen etablerats.

SAMMANFATTNING

Länsmuseet Gävleborg har utfört arkeologisk schaktövervakning av ledningsdragningar kring Valbo kyrka, Gävle kommun, Gästrikland. Övervakningarna utfördes på uppdrag av Svenska kyrkan, Valbo församling, vilka även var kostnadsansvariga. Uppdraget utfördes enligt beslut av länsstyrelsen (431-8890-12).

Målsättningen för schaktövervakningen var att se om schaktningarna berörde några fornlämningar och/eller äldre lager och konstruktioner. Schakten undersöktes okulärt. Samtliga schakt dokumenterades med hjälp av anteckningar, inmätningar, plan- och profilritning samt fotografering.

I schakten framkom inga lager eller lämningar av arkeologiskt intresse. Slutsatsen blev att hela området där kyrkan ligger verkar vara terrasserat med hjälp av större massor homogent färgad sand. Lagerföljden utgjordes av flera olika sandlager, med steril sand i botten. Schaktdjupet uppgick till största delen till cirka 1,5 meter, men kring den norra utbyggnaden uppgick djupet till drygt 2 meter. Den påförda sanden ligger i ett djupt lager runt hela kyrkan och påträffas i samtliga schakt. Det enda som påträffades i schakten var en del av ett skaft till en kritpipa av 1700-talsmodell, med smäckert skaft. Fyndet påträffades i schaktet i direkt anslutning till kyrkporten. Lagren var märkbart omrörda.

INLEDNING

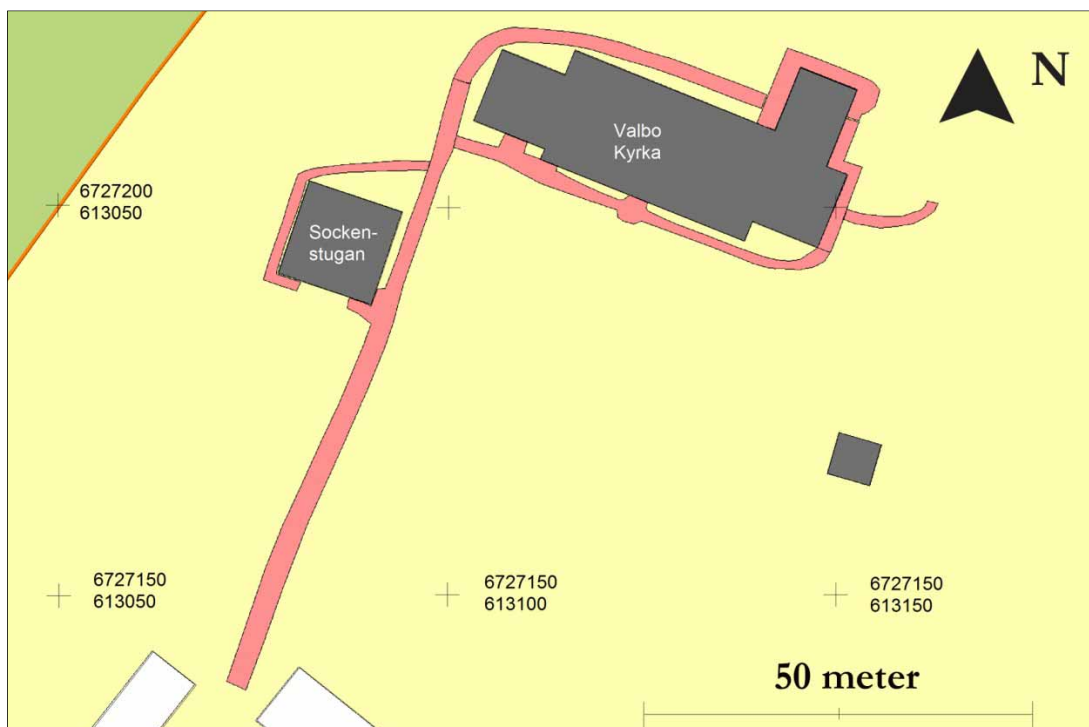
Länsmuseet Gävleborg har utfört arkeologisk schaktövervakning av ledningsdragningar kring Valbo kyrka, Gävle kommun, Gästrikland. Övervakningarna utfördes på uppdrag av Svenska kyrkan, Valbo församling, vilka även var kostnadsansvariga. Uppdraget utfördes enligt beslut av länsstyrelsen (dnr 431-8890-12). Utförare var Bjerking AB.

Schaktningsarbetena pågick under tolv veckor, från januari in i mars månad år 2013. Stora mängder snö hade fallit vid arbetets början. Arbetet utfördes under en kallperiod. Vissa dagar rådde temperaturer på ned mot 15 grader minus. De ytor som skulle schaktas måste värmas upp innan det gick att sätta skopan i marken. Dessa faktorer försvårade övervakningen på många sätt, och förlängde övervakningstiden.

Projekt-, fält- och rapportansvarig var Katarina Eriksson, antikvarie. Arkeologisk personal var Bo Ulphielm, antikvarie. Ett tack skall riktas till Svenska kyrkan, Bjerking AB och till alla entreprenörer ute på plats för ett smidigt samarbete.

MÅLSÄTTNING OCH METOD

Målsättningen för schaktövervakningen var att se om ledningsdragningarna berörde några fornlämningar och/eller äldre lager och konstruktioner. Schakten undersöktes okulärt och med hjälp av skärslav och skyffel. Samtliga schakt dokumenterades med hjälp av anteckningar, inmätningar, plan- och profilritning samt fotografering.

Figur 2. Utbredningen av de aktuella ledningsschakten kring kyrkan.

TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ

Valbo kyrka ligger centralt i länets mest fornlämningsstäta område. Det domineras av sitt goda kommunikationsmässiga läge. Kyrkan ligger strax sydöst om Gavleån på en grus- och moränås, 15-20 meter över nuvarande havsnivå. Under den yngre delen av stenåldern var åsen en ö. Sedan har den grundats upp och utgör den höjd kring vilken en stor del av bebyggelsen i Valbo är förankrad. Söder och öster om kyrkan rinner den mindre Kungsbäcken (längre österut benämnd Valsjöbäcken). Slätten runt bäcken utgör en bördig jordbruksbygd och riksintresse för kulturmiljövård.

Längs med åsens krön finns ett flertal mellan-neolitiska, främst gropkeramiska, boplatser registrerade. Den närmast kända är Valbo 405:1. Boplatser har upp till 0,3 meter tjocka kulturlager och ligger drygt 300 meter väster om kyrkan. Den båtyxa som har påträffats i närheten av kyrkan antyder aktiviteter under mellan-neolitisk tid tillhörande den så kallade stridsyxekulturen.

Bronsåldern är svagare företräd i det hitintills påträffade materialet. Det är dock sannolikt att bosättningar från bronsåldern kan stå att finna någonstans i området kring åsen och Gavleån. En boplatser med gravar och järnugnar, samt en lokal för framställning av järn, är kända från äldre järnålder. Den yngre järnåldern är mycket rik med runstenar, gravfält, vapengravar, skattfynd och blästbruk (direkt järnframställning). På bägge sidor om kyrkogården finns blästplatser av järnålderskaraktär längs med åsfoten (Valbo 197 och 198).

Valbo socken är omnämnt för första gången år 1302 (Rahmqvist 1998:89). Det är ett av de för Gästrikland så typiska traktnamn, vilka inte har sina ursprung i bynamn, utan gäller för ett större område (Hedblom 1958:155). Den gamla bytomten till Vall, på vars ägor kyrkan är uppförd, har delundersökts av Riksantikvarieämbetet (Broberg 1996). Bytomten ligger ca 500 meter öster om kyrkan (Valbo 175:1). På tomtens påträffades rester av bebyggelse från 1200-talet och framåt samt tidigmedeltida järnframställning och gravar från yngre järnålder. Fyndmaterialet antyder att bosättningen hade en högre social status än vad som är brukligt. Förhållandet har kopplats samman med bebyggelseenhets funktion som prästboställe (Broberg aa).

Figur 3. Kända lämningar i området kring Valbo kyrka.

KYRKPLATSEN

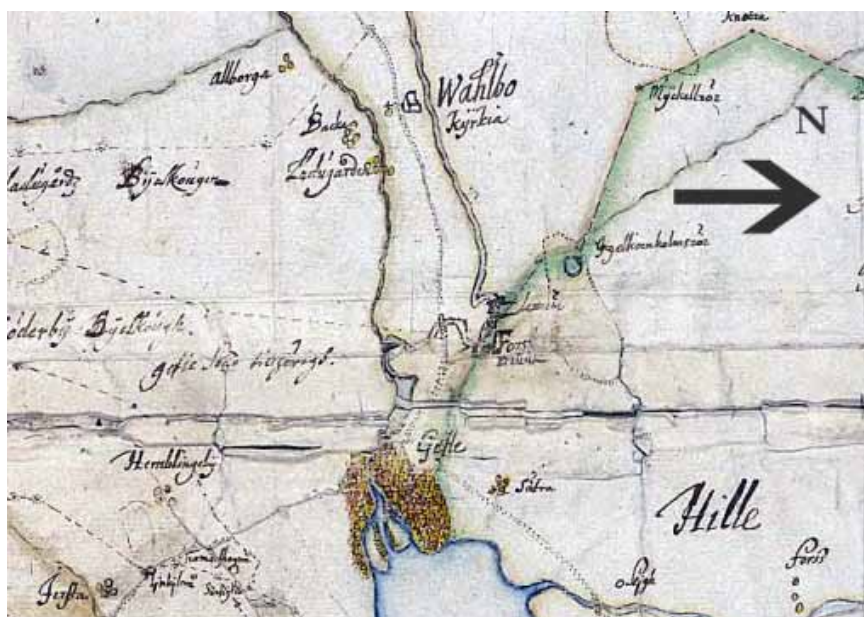
Platsen där kyrkan uppfördes kallas "Torsvallen" i det historiska kartmaterialet. Området ligger i kanten av området för de neolitiska bosättningarna och mitt i den yngre järnåldersbygden. Enligt ortnamnsforskaren Folke Hedblom innebär namnet Torsvallen att området är en kult- eller tingsplats från yngre järnålder (1958:75). Det finns också tydliga indikationer på att Tors-namnen i Mellansverige har en koppling till lokaler för järn- och metallhantering vid foten av höjder och berg (Eriksson och Larsson 2012). Platsen ligger strategiskt mitt på gränsen mellan de båda administrativa bebyggelseområdena Yttre Valbo och Inre Valbo. Yttre Valbo tillhörde ledningsområdet Norra Roden och invånarna där åtnjöt därför vissa skattelättnader (Hedblom 1958:27f). Platsen utgör ett mycket lämpligt område, vettande åt söder och ut mot havet, vid foten av en långsträckt höjd.

VALBO KYRKA

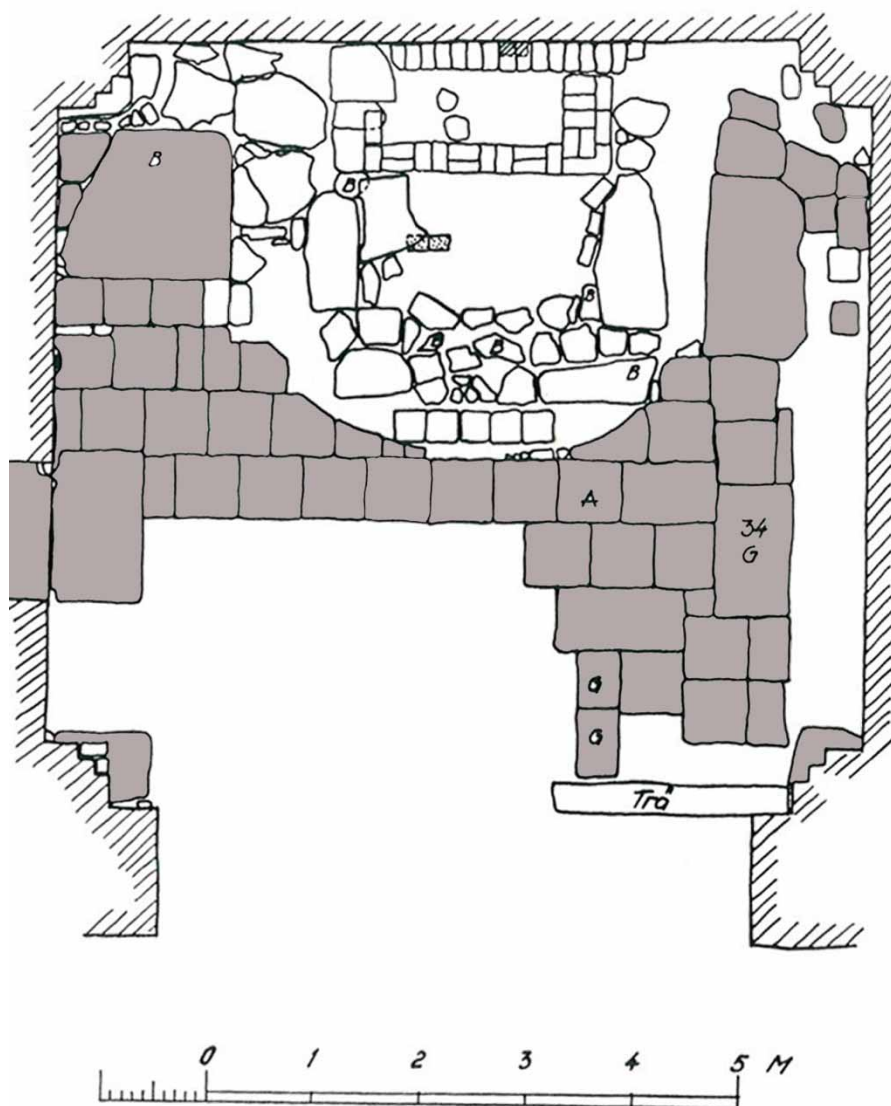
Den nuvarande kyrkan i Valbo uppfördes under 1300-talet och utgjorde till en början en egen församling. Under perioden 1602 till 1849 utgjorde Valbo ett annex till Gävle. Därefter blev Valbo åter en egen församling. Under perioden 1448-1467 fick kyrkan ett välvt tak och blev försedd med målningar. Detta ledde till att de äldre spetsbågiga fönstren delvis kom att muras igen (Andrén 1936:136). 1736 byggdes sakristian om och utvidgades, och 1742 kom kyrkans långhus att förlängas åt väster. Efter en eldsvåda 1752 fick koret ett nytt kupolvalv. 1775 uppfördes ett torn i samband med långhusets västra kortsida. 1889 revs vapenhuset och fick med det en ny ingång placerad något väster om

den tidigare (aa:133-134). Sakristians dörr finns nu i läns museets samlingar (aa:134). Enligt Oskar Källström (1956:33) är dörren av medeltida typ och har möjligen suttit i det rivna vapenhuset.

1955 kom det att utföras en byggnadsarkeologisk undersökning under det nuvarande koret, i samband med restaurering av Valbo kyrka. Vid undersökningen framkom spår av en möjligen äldre altargrund till den nuvarande kyrkan. Källström tolkar det som att man av skäl, vilka inte kan beläggas, har övergett den äldre helgade högaltargrunden och uppfört en ny strax intill. Vidare framkom spår av två sidoaltare vid långhusets kortvägg på båda sidorna av triumfbågen. Dessa hade anlagts före valvslagningen i den nuvarande kyrkan (1956:8-12). Strax sydväst om den äldre altargrunden, och in under den nuvarande kyrkans södra korvägg, framkom grundmurar av kor och absid efter en äldre absidkyrka (aa:6, 15-17). Källström anser det sannolikt att absidkyrkan i sten blivit uppförd under 1100-talets andra hälft (aa:10).

Figur 4. Utdrag ur sockenkarta över Valbo från år 1700 (Lantmäteriets forskningsarkiv V54-1:3). Valbo kyrka ligger strategiskt placerad mellan landsvägen och Gavleån.

Figur 5. Avritning av delar av grunden efter absidkyrkan från 1100-talet. Det uppbrutna befintliga golvet är markerat med grå färg. Ur Källström 1956.

RUNSTENEN

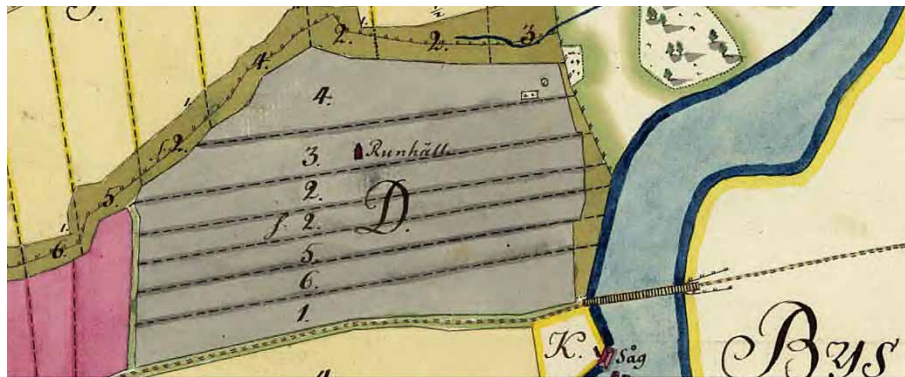
Intill sydvästra hörnet på kyrkans långhus står en runsten, den så kallade Lundsstenen (Valbo 21:1). Runstenen är av rödgul gävlesandsten, 3 meter hög, 0,88 meter bred och 0,35 meter tjock. Runorna är 4,5-11,5 cm höga. Runstenen är delvis skadad och den nedre delen har vid någon tidpunkt brutits i två delar och vid brottytan har en del av runskriften gått förlorad. Vid en restaurering 1952 togs runstenen bort för att repareras med stenkitt och med cement vid brottstället, varefter den restes på samma plats som tidigare fastsatt med järnklampor.

Flertalet försök att rekonstruera den förlorade skriften har gjorts under 1700-1800-talet, varav vissa försök utgjort rena falsarier, vilka kopplat samman stenen med hövdingar i Hälsingland som också styrte över Själland (Jansson 1981:107-128).

Runstenen flyttades till kyrkan 1898 från sitt ursprungliga läge vid en åker i Lunds by, på andra sidan Gavleån 3,3 kilometer sydväst om kyrkan. Det ursprungliga läget för runstenen markeras idag av en minnessten (Valbo 27:1) och finns vidare med på 1763 års storskifteskarta över Lunds by (Lantmäteriets

forskningsarkiv V54-33:2). Runstenen var placerad vid en boplats med gravar och järnugnar från äldre järnålder till högmedeltid. Fornlämningen undersöktes av Riksantikvarieämbetet på 1980-talet (Broberg 1996). I samband med 1763 års storskifteskarta, nämns det i protokollet, under den 21:a, att de som behöver fylla svackor i åker, lagligt kan ta sten från de närmsta ättehögarna.

Enligt Jansson (1981:114) lyder inskriften: *"iþal-ra lät resa denna sten efter Ebjörn, sin son. De voro ... Sven och Arnfast och ... de ... Gud hjälpe hans själ och Guds moder. Rätta runor högg Åsmund"*. Runorna är ristade av Åsmund Kåresson omkring mitten av 1000-talet (1981:106f).

Figur 6. Den omkring tusen år gamla "runhällen" på skifteskartan över Lund från år 1763 (V54-33:2).

Figur 7. Runstenen från Lund (RAÄ 21) vid Valbo kyrka, ristad av Åsmund Kåresson på 1000-talet. Foto: Katarina Eriksson.

RESULTAT

I schakten framkom inga lager eller lämningar av arkeologiskt intresse. Slutsatsen blev att hela området där kyrkan ligger verkar vara terrasserat eller starkt påfört med hjälp av större massor homogent färgad sand. Den påförda sanden ligger i ett djupt lager runt hela kyrkan och påträffas i samtliga schakt. Lagerföljden utgjordes av flera olika sandlager, med steril sand i botten. Schaktdjupet uppgick till största delen till cirka 1,5 meter, men kring den norra utbyggnaden uppgick djupet till drygt 2 meter. Längs grunden till kyrkan finns ett kraftigt sotlager. Kyrkan har brunnit (år 1752, se ovan), men enligt en av kyrkvaktmästarna har man även använt kolstybb som isolering runt kyrkogrunden. Det enda som påträffades i schakten var en del av ett skaft till en kritpipa av 1700-talsmodell, med smäckert skaft. Fyndet påträffades i schaktet i direkt anslutning till kyrkporten. Lagren var märkbart omrörda. Fyndet togs tillvara.

Figur 8. Schaktet vid kyrkans nordvästra hörn. I schakten syntes genomgående ett sandlager som föreföll påfört. Inga konstruktioner eller lager av intresse påträffades. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 9. Schaktet vid kyrkans sydvästra hörn. Runt hela grunden syntes ett skikt med sot. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 10. Schaktet vid kyrkans nordöstra hörn från nordväst. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 11. I schakten runt sockenstugan påträffades inget av arkeologiskt intresse. Jordmånen utgjordes av sand med grusinslag. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 12. Marken var tjälfrusen och varje ledningsavsnitt måste värmas upp innan det kunde grävas. Foto: Bo Ulfhielm.

REFERENSER

Tryckta källor

Andrén, E. 1936. Valbo Kyrka; Gästrikland. H 2: Gästriklands landskyrkor. I: *Sveriges kyrkor 1932-1936* (Curmal, S. och Roosval, J., red.). Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag, Stockholm.

Broberg, A. 1996. *En medeltida prästgård vid Vall*. Rapport 1996:103. UV/Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Broberg, A. 1998. *Gravar och ugnar vid Gavleån*. Rapport 1996:130. UV/Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Eriksson, K., Larsson, A. 2012. Torsnamn och järn i Gästrikland. I: *Peder Mellander och museet. Vänbok till Peder Mellander*. Läns museet Gävleborg.

Hedblom, F. 1958. Gästriklands äldre bebyggelsenamn. I: *Från Gästrikland 1957-1958*. Gästriklands Kulturhistoriska förening, Gävle.

Jansson, S. 1981. *Gästriklands runinskrifter*. Band 15:1 i serien Sveriges runinskrifter. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Källström, O. 1956. Valbo kyrka år 1956. En minnesskrift till återinvigningen påskdagen den 1 april 1956. I: *Från Gästrikland 1956*. Gästriklands Kulturhistoriska Förening, Gävle.

Rahmqvist, S. 1998. *Det Medeltida Sverige. Gästrikland*. Riksantikvarieämbetet.

Otryckta källor

Ekdahl N. J. 1833. *Berättelse till Kongl. Witterhets, Historie och Antiquitetens Academin om de Wettenskapliga Forskningsresor som blivit företagna åren 1827, 1829, 1830 i Norrland till granskande af dess Historiska och Antiquariska märkvärdigheter, enligt Kongl Majts Nådigt 1833*.

Lantmäteriverkets forskningsarkiv akterna

-V54-33:2, storskifteskarta från år 1763 över Lund i Valbo socken

-V54-1:3, sockenkarta över Valbo från år 1700

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Länsstyrelsens beslut: 431-8890-12

Läns museets dnr: 1150/320

Projektnummer Läns museet: 510385

Lägesangivelse: Valbo kyrka 1:1, Valbo-Backa 6:10, Valbo socken, Gävle kommun, Gästrikland.

Ekonomiskt kartblad: 13H5d

Koordinatsystem: Sweref 99 TM

Mittkoordinat: N6727205 E613119

Fältarbetstid: 2013-01-22 – 2013-03-20

Fältarbetstimmar: 16

Projekt-, rapport- och fältansvarig: Katarina Eriksson

Uppdragsgivare: Svenska kyrkan, Valbo församling, Box 1046, 818 21 Valbo

Fynd: Fragment av skaft till kritpipa

Dokumentationsmaterial: Fynd, foton och fältanteckningar förvaras vid Läns museet Gävleborg

LÄNSMUSEET GÄVLEBORG, BOX 746, 801 28 GÄVLE. TEL 026-65 56 00. WWW.LANSMUSEETGAVLEBORG.SE
BESÖKSADRESS: SÖDRA STRANDGATAN 20, GÄVLE. FAKTARUM: STYRMANSGATAN 4, GÄVLE.